

III. Шекспірівський дискурс

DOI: 10.32782/2225-479X-2022-35-36-4

УДК: 821.111Шек:615.851

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8905-6769>

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5364-5046>

Торкут Наталія (Запоріжжя)

Квасниця Ольга (Львів)

Продуктивність міждисциплінарного модусу сучасних шекспірівських студій: «Коріолан» як об'єкт бібліо-і психотерапії

У статті римська п'єса В. Шекспіра «Коріолан» постає як об'єкт бібліо-і психотерапії, демонструючи продуктивність міждисциплінарного підходу, який передбачає залучення розлогого шерегу філологічних і арт-терапевтичних практик та методик, спрямованих на психокорекцію особистості, зокрема пропрацювання складних психо-емоційних станів особистості в час нівітньої російсько-української війни. Особливу увагу авторки приділяють цілям і можливостям арт-терапії із використанням шекспірівських текстів, зокрема аналізу проблемно-тематичного спектру п'єси «Коріолан» за допомогою психодинамічного методу, що дозволило виокремити у тексті твору наділені арт-терапевтичним потенціалом поетикальні елементи (конфліктні ситуації, колізії, образи, художні тропи) та розширити репертуар психотерапевтичних практик з проекцією на український досвід.

Ключові слова: *Вільям Шекспір, бібліотерапія, психотерапія, травма, п'єса «Коріолан», поетикальні елементи, патерни поведінки, стратегія пильного читання.*

В історії світової й української наукової думки Шекспірівські твори є багатогранним предметом

кросдисциплінарного вивчення: протягом багатьох десятиліть вони викликають перманентний інтерес не лише шекспірознавців-філологів і театрознавців, але й істориків¹, політологів², юристів³, економістів⁴, психологів⁵ та ін. Для

¹ Для істориків твори Шекспіра цікаві не лише як художнє відображення певних ментальних стереотипів та колективних уявлень, характерних для англійського соціуму часів правління Єлизавети I та Якова I, але і як втілення специфічного розуміння історії, яке було притаманне європейській свідомості в період пізнього Середньовіччя і вплинуло на ренесансну історіографію і літературу. В цьому плані на особливу увагу заслуговують праці М. Барга (Барг М. А. Шекспир и история. Москва : Наука, 1976), Е. Бопіс (Boris E. Z. Shakespeare's English Kings, the People, and the Law: A Study in the Relationship between the Tudor Constitution and the English History Plays. Rutherford, New Jersey : Fairleigh Dickinson University Press, 1978). Е. Гедфілда (Hadfield A. Shakespeare and Renaissance Politics. Bloomsbury Academic, 2004).

² Політологи вивчають кореляцію ідей Шекспіра з політичною думкою тогочася та приділяють велику увагу виявленню складених у його текстах смислотворчих ресурсів, які можуть використовуватися в сучасному політичному дискурсі, про що йдеться у працях Леонідаса Донскіна, зокрема у виданій за його участі колективній монографії: Politics Otherwise: Shakespeare As Social and Political Critique / Ed by L. Donskis, J. D. Mininger. Amsterdam & New York : Rodopi, 2012. Великий інтерес представляє також інтернет-ресурс <https://thegreatthinkers.org/shakespeare-and-politics/multimedia/>, де викладено низку лекцій відомого американського професора Пола Кантора про художню репрезентацію політичних аспектів у різножанрових п'єсах Шекспіра.

³ На значення Шекспірівських п'єс для фахівців із юриспруденції заговорили ще наприкінці XIX століття, чому значною мірою сприяла поява науково-популярної монографії німецького професора Йозефа Колера, в якій проблематика «Венеціанського купця» і «Гамлета» розглядаються крізь призму правових теорій і конвенцій різних епох та різних національних традицій цивільного, спадкового і сімейного права (Kohler J. Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz, 2. Auflage mit einem Bildnis des Verfassers. Berlin und Leipzig : Walther Rothschild, 1919). Серед сучасних праць на цю тематику варто згадати докторську дисертацію Назіфи Іслам, що викладена на ресурсі Трінті коледжу (Islam N. Critical analysis of the role of law in Shakespeare's 'The merchant of Venice'. *Trinity college law review online*. URL: <https://trinitycollegelawreview.org/wcontent/uploads/2016/04/Merchant-of-Venice-1.pdf>), монографію Ендрю Зерчера (Zurcher A. Shakespeare and Law. London : Bloomsbury, 2010) та колективну працю: Shakespeare and the Law. A Conversation among Disciplines and Professions / Ed. by B. Cormack, M. C. Nussbaum, and R. Strier. University of Chicago Press, 2016.

⁴ До аналізу економічних аспектів у творах В. Шекспіра зверталися Д. Кіш-Гудлінг (Kish-Goodling D. M. Using The Merchant of Venice in teaching monetary economics. *Journal of Economic Education*. 1998. V. 29, 4. P. 330–339. URL: <http://gustavofranco.com.br/uploads/files/using-the-merchant-of-venice.pdf>), М. Нетцлоф (Netzloff M. The Lead Casket: Capital, Mercantilism, and The Merchant of Venice. *Money and the Age of Shakespeare: Essays in New Economic Criticism. Early Modern Cultural Studies* / Ed. L. Woodbridge. New York : Palgrave Macmillan. 2003. P. 159–176), Л. Пеццоло (Pezzolo L. The Venetian Economy. *A Companion to Venetian History, 1400–1797* / Ed. E. R. Dursteler: Leiden, Boston : Brill, 2014. P. 255–289), Д. Пуга (Puga D. International trade and institutional change: medieval Venice's response to globalization. *The Quarterly Journal of Economics*. 2014, March. P. 753–821), С. Ворд (Ward C. B. The Value of Commerce in The Merchant of Venice. 2016. URL: http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1278).

III. Шекспірівський дискурс

істориків твори Шекспіра цікаві не лише як художнє відображення певних ментальних стереотипів та колективних уявлень, характерних для англійського соціуму часів правління Єлизавети I та Якова I, але і як втілення специфічного розуміння історії, яке було притаманне європейській свідомості в період пізнього Середньовіччя і вплинуло на ренесансну історіографію і літературу. В цьому плані на особливу увагу заслуговують праці М. Барга, Е. Боріс, Е. Гетфілда. Політологи вивчають кореляцію ідей Шекспіра з політичною думкою тогочасся та приділяють велику увагу виявленню закладених у його текстах смислотворчих ресурсів, які можуть використовуватися в сучасному політичному дискурсі, про що йдеться у працях Леонідаса Донскінса, зокрема у редактованій ним колективній монографії “Politics Otherwise: Shakespeare As Social and Political Critique” (New York, 2012). Великий інтерес викликає також інтернет-ресурс “Great Thinkers. Shakespeare and Politics” (<https://thegreatthinkers.org/shakespeare-and-politics/multimedia/>), де викладено низку лекцій відомого американського професора Пола Кантора про художню репрезентацію політичних аспектів у різножанрових п’єсах Шекспіра. Про значення Шекспірівських п’єс для фахівців із юриспруденції заговорили ще наприкінці XIX століття, чому значною мірою сприяла поява науково-популярної монографії німецького професора Йозефа Колера, в якій проблематика «Венеціанського купця» і «Гамлета» розглядалися крізь призму правових теорій і конвенцій різних епох та різних національних традицій цивільного, спадкового і сімейного права. Серед сучасних праць на цю тематику варто згадати, докторську дисертацію Назіфи Іслам, що викладена на ресурсі Трініті коледжу, монографію Ендрю Зерчера «Шекспір і право», та колективну працю

---

⁵ Див.: Plummer Th. G. Diagnosing and Treating the Ophelia Syndrome. Provo, Utah : Brigham Young University, 1991; Laub D., Podell D. Art and Trauma. *International Journal of Psychoanalysis*. 1995. Vol. 76. P. 991–1005; Hartman G. Trauma within the Limits of Literature. *European Journal of English Studies*. 2003. No. 3. P. 257–274; Coriat I. The Hysteria of Lady Macbeth. URL: <http://www.shakespeare-online.com/plays/macbeth/macbethsleepwalking.html>.

«Шекспір і право. Дисципліни і професії» (2016). До аналізу різних економічних аспектів у творах Барда і вивчення специфіки художнього відображення Шекспіром економічних відносин в ренесансній Італії та Англії зверталися такі науковці, як: Д. Кіш-Гудлінг М. Нецлоф, Л. Пеццоло, Д. Пуга, С. Ворд та ін.

Вельми показовими у цьому плані є вже навіть назви деяких монографій, що окреслюють зв'язок особистості англійського ренесансного драматурга з різними сферами людської діяльності. Серед них, зокрема, праці Мередіт Скури «Шекспір-актор і цілі гри»⁶, Паоли Пуґліатті «Шекспір-історик»⁷, Ентоні Наттел «Шекспір-мислитель»⁸, колективна монографія «Шекспір-політичний мислитель», що вийшла під редакцією Джона Елвіса і Томаса Дж. Веста⁹

До творів Барда сьогодні активно звертаються представники таких популярних міждисциплінарних методологій, як екокритика¹⁰, гендеристика¹¹, студії пам'яті¹², теорія травми¹³ та ін. Антропологічний напрямок сучасних шекспірознавчих студій включає також і такі зони наукового інтересу, як дослідження творів Шекспіра в світлі теорії емоцій¹⁴ та вивчення ренесансних уявлень про людське тіло,

⁶ Skura M. A. Shakespeare the Actor and the Purposes of Playing. Chicago and London : University of Chicago Press, 1993.

⁷ Pugliatti P. Shakespeare the Historian, London : Macmillan, 1996.

⁸ Nuttal A. D. Shakespeare the Thinker. New Haven, CT : Yale University Press, 2007.

⁹ Shakespeare as Political Thinker / Ed. Alvis John and Thomas G. West. Durham, North Carolina : Carolina Academic Press, 1981.

¹⁰ Egan G. Green Shakespeare From Ecopolitics to Ecocriticism. Milton Park, Abingdon-on-Thames : Routledge, 2006; Estok S. Theory from the Fringes : Animals, Ecocriticism, Shakespeare Mosaic. *An Interdisciplinary Critical Journal*. 2007. Vol. 40. No. 1. P. 61–78; Bruckner L., Brayton D. Ecocritical Shakespeare. Surrey : Ashgate Publishing : Routledge, 2011.

¹¹ Lowe L. "Say I Play the Man I Am": Gender and Politics in "Coriolanus". *The Kenyon Review*. New Series. 1986. Vol. 8. No. 4 (Autumn). P. 86–95.

¹² Ассман А. Простори спогаду. Функції та трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2014; Erll A., Nünning A. Where literature and memory meet : towards a systematic approach to the concepts of memory used in cultural studies. *Literature, Literary history, and cultural memory* / ed. by Grabes H. Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2005. Vol. 21. P. 261–295.

¹³ Hartman G. Op. cit. ; LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2001; Laub D., Podell D. Op. cit.

¹⁴ Див. зокрема: Shakespeare and Emotions. Inheritances, Enactments, Legacies / ed. by R. S. White, M. Houlihan, K. O'Loughlin. Basingstoke, Hants : Palgrave Macmillan, 2015.

III. Шекспірівський дискурс

його анатомію, хвороби й методи лікування через твори Шекспіра¹⁵.

Все частіше Шекспірівська творчість привертає до себе увагу представників медицини. Так, приміром, група вчених Ліверпульського університету, очолювана професорами Нейлом Робертсом і Філіпом Девісом, досліджувала роботу людського мозку в процесі сприйняття Шекспірових текстів. Як продемонстрував аналіз електроенцефалограм і магнітно-резонансні обстеження людського мозку в процесі читання творів англійського генія, його мова, якій притаманні різноманітні функціональні зсуви (наприклад, абсолютно несподіване використання іменників як дієслів), помітно інтенсифікує мозкову діяльність реципієнтів¹⁶.

На думку Ф. Девіса цей міждисциплінарний проєкт корисний і для науки про мозок, оскільки він дає можливість зрозуміти, як працюють миттєві сценарії людського розуму, і для літературних студій, адже ілюструє кореляцію літератури з первинним людським мисленням¹⁷. Цей акцент набуває особливої значущості в контексті тотального сучасного захоплення практиками, пов'язаними з роботою штучного інтелекту. Надзвичайно потужний в аспекті

¹⁵ Hillman D. Shakespeare's Entrails: Belief, Scepticism and the Interior of the Body. Palgrave Macmillan; 2007; Блондель Г. Медичний дискурс в «Зимовій казці» В. Шекспіра. *Ренесансні студії*. Запоріжжя, 2021. Вип. 33–34, С. 14–30.

¹⁶ Професор Філіп Девіс зі Школи англійської мови Ліверпульського університету зазначав: «Мозок реагує на прочитання такої фрази, як "he godded me" («він обожнював мене») з трагедії «Коріолан»», подібно до того, як ми збираємо пазл. Якщо відразу ж видно, які шматочки підходять один до одного, гра стає нудною, але якщо шматочки не підходять один до одного, хоча ми знаємо, що вони повинні підходити, мозок збуджується. Вставляючи дивні слова у, здавалося б, звичайні речення, Шекспір дивує мозок і таким чином застає його знеацька, що викликає раптовий сплеск активності – відчуття драми, створеної з найпростіших речей». Професор Ніл Робертс з Університетського науково-дослідного центру магнітного резонансу та аналізу зображень (MARIARC) пояснює: «Вплив на мозок трохи схожий на магічний трюк; ми знаємо, що означає трюк, але не знаємо, як він стався. Замість того, щоб бути збентеженим цим у негативному сенсі, мозок збуджується позитивно. Коли ми розуміємо значення слова, сигнатура мозку залишається відносно спокійною, але коли слово змінює граматику всього речення, показники мозку раптово досягають піку. Тоді мозок змушений простежити процес свого мислення, щоб зрозуміти, що він повинен зробити з цим незвичним словом». Детальніше про цей медичний проєкт див.: Reading Shakespeare has dramatic effect on human brain. URL: <https://medicalxpress.com/news/2006-12-shakespeare-effect-human-brain.html>.

¹⁷ Ibid.

накопичення інформації і продукування компілятивних моделей, штучний інтелект значно поступається «живому» людському мозку в здатності створювати ефект несподіваних комбінацій, власне у креативності найвищого ступеню, уособленням якої постає, приміром, творчість геніального англійця.

На перехресті філологічної, мистецтвознавчої, психологічної й суто медичної площин дослідницького інтересу до творчості Шекспіра сформувалася шекспірівська арт-терапія – потужний міждисциплінарний метод, що включає доволі розлогий перелік арт-терапевтичних практик і методик, спрямованих на пропрацювання складних психо-емоційних станів з метою покращення якості життя людини.

Цей досвід має незаперечну цінність для України, народ якої від 2014 року героїчно виборює своє право на життя у жорстокій війні з російською федерацією. В умовах розпочатого 24 лютого 2022 року повномасштабного вторгнення, що призвело до великих людських жертв, руйнації звичного способу життя всієї нації, українська культурна свідомість намагається проживати і одночасно осмислювати трагічний досвід військової агресії у різних мистецьких проєкціях¹⁸. Це дозволяє конструктивно реагувати на травму, вентилувати весь спектр накопичених емоцій, усвідомлювати набутий досвід та продовжувати жити й вести боротьбу за свою незалежність. Яскравим прикладом реалізації психотерапевтичного потенціалу шекспірівського тексту є постановка вистави «Дванадцята ніч», здійснена актором і режисером Олексієм Гнатковським в рамках проєкту, ініційованого ветераном АТО Ігорем

---

¹⁸ Показовим є той факт, що українські митці продовжують створювати художні тексти, картини, музичні твори, ставити театральні вистави й знімати фільми. Публічні виступи поетів і музикантів, які відбуваються у бомбосховищах і шелтерах, збирають аншлаги, а театри на Заході нашої країни, значна частина яких з перших днів повномасштабної війни перетворилися на прихистки для біженців з окупованих територій, продовжують свою творчу діяльність. Письменники друкують книги, які волонтери доставляють на фронт і поширюють в госпіталях та реабілітаційних центрах. Все це засвідчує, що в Україні в час страшної геноцидної війни «Музи не мовчать», а митці усвідомлюють вагомість власної функції в часи екзистенційних випробувань. Див., приміром: *Війна 2022: щоденники, есеї, поезія. Антологія*. Львів : Видавництво Старого Лева; Варшава : «Нова Польща», 2022.

III. Шекспірівський дискурс

Касьяном. Мета цього проєкту з промовистою назвою «Project W: Veterans, Volunteers and William», результатом якого стало створення аматорської англійської постановки комедії Шекспіра з «вкрапленнями» живого досвіду проживання / переживання війни, полягала в тому, щоб «долучити ветеранів до соціально-культурного життя країни через мистецтво»¹⁹. Ветеранський театр виконав вкрай важливу соціокультурну місію: створюючи можливості розкриття внутрішнього потенціалу ветеранів і волонтерів, які брали безпосередню участь в АТО/ООС²⁰, він привернув увагу до їхньої реабілітації та ресоціалізації, а також сприяв поширенню їхнього позитивного іміджу за межами України.

В умовах повномасштабної війни різноманітні форми роботи з травмою набувають все більшої соціальної затребуваності, адже й кількість людей, яким необхідна психологічна і психотерапевтична допомога збільшилася у десятки разів²¹, а сам діапазон травматичного досвіду значно розширився. Така ситуація ставить на часі і наукове осмислення проблематики, пов'язаної з арт-терапевтичним дискурсом.

Вибір **теми** нашої дослідницької розвідки зумовлений нагальною потребою систематизації досвіду, накопиченого сучасною арт-терапією, зокрема, шекспірівською, що може стати підґрунтям для подальшої імплікації певних теоретико-методологічних спостережень у практичну діяльність арт-терапевтів.

Об'єктом уваги постає психотерапевтичний потенціал текстів Шекспіра як джерела бібліотерапії (з грецьк. «книголікування»), тобто терапії мистецтвом, коли книги мають цілющий вплив на думки та емоції читача. Під «арт-терапією» маємо на увазі особливу форму психокорекції особистості, засновану на творчому самовираженні

¹⁹ Костюк Б. Project W: як Вільям Шекспір українським ветеранам допомагає.
URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/veteranskyj-teatr/29701464.html>.

²⁰ АТО – антитерористична операція. ООС – операція об'єднаних сил.

²¹ Згідно з даними авторитетних медичних та соціологічних досліджень, понад 70 % українців під час повномасштабної війни перебувають у стресі, а понад 50 % – відчувають постійну тривогу.

індивідуума чи групи людей за допомогою різних видів мистецтва: театру, літературної творчості, живопису, скульптури, гончарства, музики, хореографії та ін.

Основними цілями арт-терапії є самовираження (емоцій і почуттів, пов'язаних з переживаннями проблем), розширення особистого досвіду самопізнання, пошук своєї індивідуальності, неповторності й значущості, зміцнення власної ідентичності, внутрішня інтеграція особистості, активний пошук нових адаптивних форм взаємодії зі світом, набуття психологічної гнучкості.

Термін «арт-терапія» був запроваджений у науковий обіг наприкінці 1930-х років британським художником, педагогом і письменником Адріаном Кейтом Гремом Гіллом, автором широковідомої монографії «Мистецтво проти хвороб»²². Безпосередній учасник Першої світової війни, він наголошував на тому, що війна здійснює руйнівний вплив не лише на фізичне тіло, але й на психіку людини, тож психологічне відновлення є не менш, а можливо, й більш важливим компонентом реабілітації, оскільки воно відкриває перспективу якісного майбутнього²³. А. Гілл наполягав на тому, що арт-терапія має бути невід'ємною складовою Національної служби охорони здоров'я, оскільки поширення арт-терапевтичних практик здатне стати запобіжником руйнівних агресивних станів, а зрештою, і запобіжником воєн.

Згідно із загальноприйнятою аксіомою арт-терапії, спонтанна творча діяльність дозволяє виразити неусвідомлені аспекти психічного життя, тож центральною фігурою в арт-терапевтичному процесі постає не пацієнт як хвора людина, а особистість, яка здатна до рефлексії, саморозвитку і розширення діапазону власних можливостей. Як слушно наголошує К. Тісдейл, завдання арт-терапевтичної роботи полягає у розкритті логіки, причин і мотивів тих чи інших

²² Своєї ідеї А. Гілл успішно втілював у життя після Другої світової війни, працюючи в реабілітаційних центрах і психіатричних закладах, переконливо доводячи результативність арт-терапії. У 1964 році його було обрано Президентом щойно створеної Британської асоціації арт-терапевтів.

²³ Сучасна наука називає цей феномен «пост-травматичним ростом».

III. Шекспірівський дискурс

раніше неусвідомлюваних вчинків, оскільки чим краще людина розуміє саму себе і вплив власної особистості на навколишніх, тим вища її здатність осмислювати порушення власної поведінки²⁴. Арт-терапія пропонує людині висловити свої емоції, почуття за допомогою власного креативного потенціалу, використовуючи різні форми, як-от: музичну терапію, ігрову терапію, драмотерапію, казкотерапію, бібліотерапію, танцювальну терапію, тілесно-рухову терапію, арт-терапію тощо.

Творчість Вільяма Шекспіра, п'єси якого не сходять зі світових театральних сцен, постають привабливим об'єктом інтермедіальних (музичних, живописних, кінематографічних та ін.) проєкцій та слугують невичерпним джерелом інтертекстуальності, виявляється продуктивним ґрунтом для розробки арт-терапевтичних стратегій. Сучасна наука має цінний досвід використання текстів В. Шекспіра з психотерапевтичною метою. Так, дослідники Мюррей Кокс та Аліса Тейлгард видали фундаментальну монографічну працю «Shakespeare as prompter. The Amending imagination and the therapeutic process» (1994), на сторінках якої запропоновано оригінальний підхід, спрямований на відновлення/відкриття прихованих емоцій шляхом залучення метафоричної мови В. Шекспіра²⁵. Спираючись на психоаналітичні теорії З. Фрейда і К. Г. Юнга, а також акумулюючи шекспірознавчу аналітику з практичними напрацюваннями в галузі арт-терапії, ці вчені розширили стратегії використання поетичної енергії текстів англійського генія в арт-терапевтичному дискурсі.

Психотерапевтична методологія, яка ґрунтується на ідеї активізації емпатії реципієнта в процесі сприйняття Шекспірових драм, відкрила перспективи відновлення / перебудови структури особистості індивідуума, що врешті-решт уможливило подальшу успішну адаптацію травмованої особистості в соціумі. Шекспірові трагедії, в яких репре-

²⁴ Teasdale C. Art Therapy as a Shared Forensic Investigation. *Inscape*. 1997. Vol. 2. № 2. P. 32–40.

²⁵ Cox M. Shakespeare as Prompter. The Amending Imagination and Therapeutic Process. Bristol : Jessica Kingsley Publishers, 1994.

зентовано мотиви внутрішнього катастрофізму («Гамлет», «Король Лір»), вигнання («Ричард II», «Коріолан»), гендерного насильства («Отелло», «Зимова казка», «Венера і Адоніс», «Лукреція» та ін.) можуть використовуватись у арт-терапевтичній роботі, спрямованій на розкриття логіки і причин раніше неусвідомлюваних вчинків.

Як наголошувалося вище, в сучасному шекспірознавстві останніх років все більшої популярності набуває міждисциплінарний ракурс висвітлення проблеми травми в творчості Великого Барда, а це, своєю чергою, стає невичерпним джерелом оригінальних ідей та нестандартних рішень для психологів-практиків.

Одним із таких джерел є фундаментальна монографія американської дослідниці Л. С. Старкс-Естес «Жорстокість, травма і добротність в шекспірівських римських поемах і п'єсах», в якій переконливо продемонстровано, як саме Шекспір трансформував широковідомі Овідієві сюжети, перетворюючи їх на художнє осмислення «взаємовідносини між жорстокістю, травмою і тілом»²⁶.

Про доречність використання Шекспірових творів для розуміння природи війни та її впливу на людську психіку йдеться у колективній монографії «Шекспір і війна», виданій під редакцією професорів Роса Кінга та Пола Франсена у 2008 році²⁷. Ця ґрунтовна праця не тільки висвітлює специфіку поліаспектних шекспірівських інтерпретацій війни, але й досліджує, як саме використовувалися постановки окремих п'єс у різних соціополітичних контекстах, зокрема в нацистській Німеччині, в Данії часів Другої світової війни, в Румунії періоду Холодної війни. Представлена на сторінках цієї книги глибока аналітика шекспірівських творів і апеляція до досвіду їх театральних постановок здатна інспірувати арт-терапевтів на пошуки того текстового матеріалу, який може бути використаний для

²⁶ Violence, Trauma, and Virtus in Shakespeare's Roman Poems and Plays: Transforming Ovid. New York : Palgrave Macmillan, 2015.

²⁷ Shakespeare and War / Ed. by R. King, P. Franssen. Eastbourne : Palgrave Macmillan, 2008.

III. Шекспірівський дискурс

психоемоційної корекції особистостей і груп, травмованих війною.

У цьому контексті особливої ваги набувають інтелектуальні здобутки шекспірознавців, які працюють на перехресті літературознавства і психології та вивчають специфіку художньої репрезентації травматичного досвіду у творах В. Шекспіра. Так, приміром, Джеффри Блек у праці «Elements of Tragedy» аналізує літературні засоби, за допомогою яких англійський драматург у своїх трагедіях: «Макбет», «Король Лір», «Гамлет» та «Отелло» описує посттравматичний стресовий розлад²⁸. Заслуговує на увагу вже згадувана монографія Ніка Дейла «Shakespeare on the Brain»²⁹, де розглядається вплив творчості геніального англійця на мисленнєву діяльність реципієнтів.

Корисною є також і написана під безпосереднім впливом фройдівського психоаналізу стаття «Істерія леді Макбет» Ісадора Коріата, який запропонував вивчати особливості поведінки дійових осіб за певними симптомами³⁰. Суголосною за цільовими установками виявляється й праця сучасного вченого Томаса Дж. Пламмера «Діагностика і лікування синдрому Офелії»³¹, в якій йдеться про наявність у творах В. Шекспіра прямих натяків на можливий психологічний розлад певного персонажа. Аналізу людської природи через театральні інтерпретації шекспірівських п'єс присвячена колективна монографія «Шекспір і характер. Теорія, історія, вистави і театральні персони», підготовлена П. Ячніним і Дж. Слайдс³². Представлені в ній статті відкривають нові міждисциплінарні горизонти характерологічних досліджень і водночас становлять певний інтерес для психотерапевтичної практики.

²⁸ Black J. Elements of Tragedy.

URL: students.cis.uab.edu/black790/Shakespeare%20Home.html.

²⁹ Dale N. Shakespeare on the Brain.

URL: http://www2.warwick.ac.uk/knowledge/themes/05/shakespeare_brain/.

³⁰ Coriat I. Op. cit.

³¹ Plummer Th. G. Op. cit.

³² Shakespeare and Character. Theory, History, Performance and Theatrical Persons. Houndmills : Palgrave Macmillan, 2009.

Тож, на нашу думку, Шекспірові тексти – це невичерпне джерело для пошуку відповідей на екзистенційні питання і водночас продуктивний компендіум терапевтичних практик.

В українському контексті в часі війни рівень психічної напруги і стресу, який переріс у дистрес – надзвичайно високий. Людина опиняється в ситуації постійної невизначеності, яка негативно впливає на опірні сили організму, зокрема психіки. Тому пошук засобів, які б допомагали людині гідно пережити випробування і що більше передати досвід іншим – завдання для кожного з нас.

У цьому контексті предметом нашої розвідки стала п'єса «Коріолан», що завершує «римську трилогію» Шекспіра («Юлій Цезар», «Антоній і Клеопатра»). У кожній з римських п'єс Шекспіра головний герой самоздійснюється в суспільному вимірі, переживаючи при цьому глибоку особистісну психодраму.

«У боротьбі з утвердженням «принципом цезаризму» зазнає трагічної поразки Брут, віднайти втрачену цілісність в умовах ворожої йому дійсності Риму часів Октавія намагається Антоній, гине Коріолан, вступивши у нерозв'язний конфлікт з Римською державою»³³. У кожній з цих п'єс сюжетна лінія розгортається довкола конфлікту особистості та суспільства, яке їй неспівмірне, яке її не розуміє.

На думку Олени Алексеєнко, «Для Коріолана ... єдино можлива форма активності – дія в ім'я Риму. Його кредо воїнська доблесть, яку герой сприймає і як пристрасть, і як обов'язок римлянина»³⁴. Водночас коментатор до трагедії зазначає: «Усі свої героїчні діяння Кай Марцій вершить власне не в ім'я Риму, а заради дотримання абстрактного кодексу воїнської честі й слави. Суспільне втрачає для героя самоцінність, поглинається особистим, індивідуальним»³⁵.

³³ Алексеєнко О. Коріолан. Шекспір В. Зібрання творів у 6 т. Київ : Дніпро, 1986. Т. 5. С. 681.

³⁴ Там само. С. 682.

³⁵ Там само.

III. Шекспірівський дискурс

Це твердження про конфлікт між двома умовними частками особистості Кориолана спонукає до психологічних рефлексій, які можуть стати основою для подальших психотерапевтичних практик. Виникає низка запитань, пошуки відповідей на які можуть виявитися цікавими і продуктивними в аспекті розуміння конфліктної ситуації, як-от: що саме спричинило психологічну кризу Кориолана? Хто і що штовхнули героя на гостро драматичний конфлікт? Якими були мотиви Кориолана на різних етапах розвитку катастрофічної ситуації і, зрештою, який це має стосунок до психотерапії та української дійсності?

Почнемо з останнього. Трагедія «Кориолан» – це один із портретів українського сьогодення, у яке значна частина суспільства не дуже хоче вдивлятися, бо за цим прийде усвідомлення, яке вимагатиме адекватної дії.

Думається, що Кориолан – це колективний образ українського воїна новітнього часу, який повертається з фронту і не розуміє, що діється в суспільстві, яке часто схильне не помічати всієї трагічності того, що відбувається у країні. Мешканці тих регіонів, де немає такого гострого відчуття щохвилиної небезпеки, як поблизу зони бойових дій, перебувають у стані відносного психологічного комфорту, і далеко не завжди схильні до емпатії та проактивної індивідуальної чи суспільної позиції. У контексті пасивної байдужості такого «нового оточення» у військового, який ризикував життям, спізнав біль втрат і пережив трагедії смертей, закономірно виникає питання, за що він боровся, якщо ті, заради кого загинули його побратими, не можуть/не бажають його зрозуміти (sic!). Українська дійсність постає жорстоко несправедливою. За який Рим, тобто за яку Україну, він воював?

Так, з одного боку, мусимо визнати, що українська армія нині найбільш боєздатна у світі, в Європі так точно. Але, з іншого боку, війна має непривабливий бік, а саме травмування цивільного населення і військових, як фізично, так і психічно. Останнє залишається в латентному стані, а це

відтерміновані наслідки в часі як для окремої людини, так і для нації в цілому.

Ефективна психотерапевтична допомога ветеранам бойових дій, які внаслідок впливу екстраординарних стресових бойових чинників потрапляють до групи підвищеного ризику розвитку психосоціальної дезадаптації, є надзвичайно актуальним завданням, до розв'язання якого може бути залучена бібліотерапія та інші види психотерапії. Літературно-художні твори, зокрема і п'єси Шекспіра та їх театральні постановки, спроможні стати засобом прояснення певної конфліктної ситуації. Сприймаючи мистецький «продукт», який викликає певні асоціації та відкриває шляхи розуміння самого себе й Іншого, дає можливість опрацювати травматичний досвід, реципієнт отримує шанс усвідомити те, що тривалий час залишалося неусвідомленим / малозрозумілим / непоміченим. Це своєю чергою створює підґрунтя для гармонізації стосунків між членами соціуму і слугує передумовою успішного подолання зокрема пост-травматичного стресового розладу.

Згідно з результатами наукових досліджень, які проводилися після масштабних воєн, зокрема у В'єтнамі, Іраку та інших гарячих точках, ПТСР вражає близько 20–30% цивільних та військових, однак важливим є той факт, що це не є вирок, це не психічна інвалідизація на все життя. Тобто за належної фахової психотерапевтичної допомоги, зокрема в методі травмофокусованої терапії та EMDR³⁶, людина може зцілитися від пережитої травми. Однак ми маємо бути готові до того, що військові, ветерани матимуть відповідні симптоми, як-от: труднощі з емоційною регуляцією, нестійку самооцінку, почуття самотності, бажання ізолюватися від соціуму, втрату сенсу життя, суїцидальні тенденції та ін. Тому повернення до так званого «нормального життя» для когось стає вкрай важким або взагалі неможливим. Людина опиняється сам на сам зі своєю проблемою. Хтось страждає на депресію, на тривожний

---

³⁶ EMDR – *Eye Movement Desensibilization and Reprocessing* – перекладається, як десенсибілізація та репроцесуалізація (опрацювання травми) рухом очей.

III. Шекспірівський дискурс

розлад, на ПТСР, і без кваліфікованої психотерапевтичної допомоги людина собі не порадить. Когось звільнили з попереднього місця праці, поки він воював. Хтось втратив сім'ю. Хтось не міг отримати статусу учасника бойових дій (відповідно соціальних гарантій) як член добровольчих формувань, який брав участь у захисті незалежності та суверенітету України під час АТО (такий закон набув чинності лише 2020 року).

Людина почуває себе НЕПОТРІБНОЮ передовсім державі, суспільству, вона, як і Коріолан, має гостру потребу УСПРАВЕДЛИВЛЕННЯ. Та якщо для Шекспірового протагоніста, як підкреслює Олена Алексеєнко, «війна – найбільш адекватна сфера самовияву індивідуальності»³⁷, то для українського військового – це найбільш прийнятний вимір існування, де життя є чітко структурованим, зрозумілим і збагненим: є ворог і є Батьківщина, є свої і чужі, світ чорно-білий, але контрольований і зрозумілий.

А після повернення – все різко змінюється. Світ і люди в ньому, навіть найрідніші, стають чужими, тими, хто НЕ РОЗУМІЄ того, хто повернувся з війни. І те нерозуміння є емоційно вкрай виснажливим. Відтак людина опиняється в екзистенційному вакуумі. Хтось не бачить сенсу життя, хтось в його перманентному пошуку, а хтось його цілковито втратив і втікає у деструктивні коупінг-стратегії – алкоголь, наркотики, суїцид.

Світовий досвід показує, що після війни відсоток людей з девіантною поведінкою зростає і тут велика відповідальність лежить на суспільстві в цілому і на кожному з нас. Адже нам треба не лише виграти війну, а й повернутися до здорового суспільного життя.

Тому шекспірівські тексти набувають актуалізації та нового прочитання наявних в них смислів, алюзій, кодів у різних контекстах, починаючи від індивідуальних смисложиттєвих пошуків особистості (екзистенційні колізії, проблеми кохання і зради, життя і смерті, влади і відповідальності, злочину й кари та ін.) і завершуючи

³⁷ Алексеєнко О. Цит. вид. С. 683.

суспільно-політичною сферою. Вони здатні стати пересторогою, яка маркує і увиразнює проблему. Акценти, які можуть бути зроблені в процесі арт-терапевтичної інтерпретації Шекспірових творів (програвання, перегляду, коментованого читання), спроможні підвести свідомість реципієнта до думки про необхідність пошуку зрілої відповіді, а не уникнення чи заперечення, які є примітивним/незрілим захисним механізмом психіки. Ця відповідь передбачає як адекватні рішення з боку особистості, так і відповідальні кроки з боку суспільства й держави.

«Коріолан» В. Шекспіра наділений потужним антропокреативним потенціалом, тобто здатний «стимулювати (провокувати, запускати, підживлювати) розвиток **рефлексивної** налаштованості людини, що допомагає їй «бути у злагоді зі світом і самим собою», долати екзистенційний відчай у часи складних випробувань, а також надає тієї життєдайної духовної сили, яку християнський мислитель Пауль Тілліх назвав «можливістю бути» («courage to be»)³⁸. Саме рефлексивна налаштованість – це шлях до усвідомлення проблеми, а відтак до її вирішення, що є однією з цілей психотерапевтичної роботи.

Розглянемо проблемно-тематичний спектр цієї римської п'єси за допомогою психодинамічного методу з урахуванням тих викликів, що постають перед українською спільнотою в час геноцидної війни, яку веде російська федерація. Поєднання стратегії пильного читання з базовими установками психодинамічного методу (оприятити, вивести на рівень усвідомлюваності приховані причини дисгармонії, мотивацію вибору певних патернів поведінки, а також окреслити зони травматичного досвіду та ін.) уможлиблює виокремлення в тексті «Коріолана» тих поетикальних елементів (конфліктних ситуацій, колізій, образів, художніх тропів), які наділені арт-терапевтичним потенціалом.

---

³⁸ Торкут Н. Антропокреативний потенціал вигнання: уроки Шекспіра. *Ренесансі студії*. Запоріжжя, 2016. Вип. 25–26. С. 164.

III. Шекспірівський дискурс

У цій римській п'єсі ми бачимо розгортання низки конфліктів:

- між героєм і натовпом, який не здатний адекватно оцінити його героїзм та заслуги перед Римом;
- між прямолінійним воїном, який не вміє/не бажає «загравати» з масами і трибунами, які тонко розуміють психологію черні й здатні вправно нею маніпулювати;
- між індивідуумом, який плекає в собі ідеал римськості як найвищу з чеснот, і римським соціумом, який сповідує проминальні цінності й керується прагматичними спонуканими;
- між маскулітним началом як стрижневою основою его протагоніста-воїна та його емоціями, почуттями й родинними зв'язками;
- гостра несправедливість суспільства стосовно Коріолана з огляду на його звитяги і заслуги перед Римом.

Щодо мотивів і колізій «Коріолана», які заслуговують на увагу в контексті нашого дослідження, то серед них варто зупинитися на:

- мотиві вигнання, який передбачає гостре відчуття відкидання, непотрібності, марноти того всього, що було вчинено заради ідеї Риму; депривацію і травматичну втрату сім'ї, дому, Батьківщини;
- колізії, спричиненої нерозумінням навколишніми психо-емоційного стану Коріолана, який відмовляється показати свої рани натовпу і стає жертвою політичних маніпуляцій з боку трибунів та зрадницької позиції сенату;
- неусвідомленні протагоністом структури власної особистості, а відтак нездатності передбачити наслідки помсти для самого себе.

Що нового можна запропонувати з погляду психології і психотерапії у прочитанні «Коріолана»? Передовсім те, що складна і багатогранна постать Кая Марція у своїй амбівалентності приховує внутрішній конфлікт особистості.

Ризикнемо припустити, що Коріолан – як створений поетичною уявою Шекспіра літературний персонаж – може

бути віднесений до категорії, яку сучасна психологія визначає як «мазохістичний тип особистості». Цей феномен, що на сьогодні вивчений доволі повно, не має нічого спільного з поширеним трактуванням мазохізму як способу отримання задоволення від болю. У цьому випадку йдеться про людину з мазохістичною конституцією особистості, якій притаманні саморуйнівні, мазохістичні патерни поведінки, що спричинюють страждання. Одразу уточнимо, що тут не йдеться про сексуальний контекст, у випадку Кая Марція це моральний мазохізм, неусвідомлений драйв героїзму. Як зазначає психоаналітик Ненсі Мак-Вільямс, «морально-мазохістична поведінка не обов'язково є патологічною, навіть якщо вона є самозреченням у найширшому сенсі слова. Інколи мораль наказує, щоб ми страждали заради чогось вартіснішого, ніж наш короточасний індивідуальний комфорт»³⁹.

В історії людства, як і в українському досвіді, є чимало прикладів морального мазохізму, коли люди ризикують своїм здоров'ям і навіть життям заради суспільного блага. Приміром, «Махатма Ганді, Мати Тереза – в особистості яких можна припустити наявність сильної мазохістичної тенденції, продемонстрували героїчне самозречення, навіть святість, присвячуючи себе цілям, більш величним, ніж їхнє власне «Я»⁴⁰. Зрештою, саме у цьому самозреченні і самопосягненні, навіть у стражданні, людина віднаходить сенс своєї екзистенції.

Для ілюстрації описаного вище типу особистості протагоніста наведемо фрагмент з тексту, коли Марцій веде війсьکو на вольсків:

Марцій: *Підуть лиш ті,*

Хто сам зголотиться. Напевне є

Між вас такі, що не бояться крові –

Брудної та гидотливої фарби, –

Такі, кому дорожча мужня смерть

³⁹ Мак-Вільямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Пер. с англ. Москва : Класс, 2007. С. 332.

⁴⁰ Там само. С. 333.

III. Шекспірівський дискурс

*За нице та безславне животіння,
Кому дорожча за життя вітчизна*⁴¹.

До зовнішньої похвали Кай Марцій байдужий, навіть тоді, коли здобуває Коріюли (до слова, нарцисичний тип особистості за таких обставин отримував би підтвердження власної цінності). У цьому плані доволі показовою є реакція Марція на глорифікацію, до якої вдається Коміній, об'єктивно оцінюючи його заслуги і відвагу:

Коміній: *Спасибі вам, боги, що має Рим такого воїна!*

Марцій: *Робив я те, що й ви, сповняв звичайний*

Обов'язок – вітчизну боронив.

Мої діяння кожен перевершив,

*Хто бився чесно*⁴².

З одного боку, така реакція Марція свідчить про те, що в його ієрархії цінностей захист батьківщини від ворогів є вищою чеснотою. З іншого, – він вважає, що ця моральна максима є універсальною нормою, і, на його думку, вона притаманна не лише йому одному. Тим самим Марцій, який дійсно проявив чудеса військової доблесті й героїзму, знецінює сам себе. Таке знецінення згодом дає можливість ним маніпулювати. Мудрий і досвідчений у суспільних взаєминах Коміній добре усвідомлює ті ризики й небезпеки, які приховує такий поведінковий патерн, про що свідчать його слова:

*Не повинна скромність
Могилою твоїх заслуг ставати:
Своїх героїв мусить знати Рим.
Приховування гірше від злодійства,
Для воїна це – наклеп! Замовчання
Того, що гідне похвали, – це скромність,
Але погана дуже. Ти послухай,
Що я про тебе воїнам скажу.
Це не хвальба, не нагорода, друже,
А просто визнання твоїх заслуг*⁴³.

⁴¹ Шекспір В. Коріюлан / Переклав Д. Павличко.. Шекспір В. Зібрання творів у 6 т. Київ : Дніпро, 1986. Т. 5. С. 548.

⁴² Там само. С. 551.

⁴³ Там само.

Ідея про приналежність Марція до типу особистостей, який згодом отримає назву «мазохістичного», доволі чітко артикульована Комінієм:

*Ти надто скромний,
Жорстокий до своєї слави. Правду
З невдячністю приймаєш. Як і далі
Себе ганьбити й дратувати нас
Ти будеш, закуєм тебе в кайдани
Як божевільного, що прагне вбити
Себе. Тоді тихцем порозмовляєм.
Тому — хай знає цілий світ, як ми
Це знаємо, — Кай Марцій заслужив
Вінок звияжця»⁴⁴.*

Чому Кай Марцій не потребує публічної глорифікації і навіть не хоче згадувати своїх заслуг? Чому воліє мовчати про це? В українських реаліях, коли військові повертаються з фронту, вони практично нікому не розповідають про життя на фронті, про бої. Чому?

Одна з відповідей, що цей трагічний досвід дуже важко переживається на рівні емоцій. Що більше, травматично. Тобто, по суті, виникає небезпека повернення до травми, або ж повторна травматизація. А у тих осіб, які страждають на ПТСР, і поготів.

Тож текст Шекспіра можна розглядати як яскраву (малозрозумілу широкому загалу, але переконливу) ілюстрацію психологічного стану воїна після повернення з війни.

Марцій: *Ятряться в мене рани і болять,
Як згадувати їх*⁴⁵.

А звідси ризики нерозуміння особистості з боку соціуму: хтось розуміє таку поведінку воїна, а хтось, через тотальне нерозуміння, відмовляється від контакту, дистанціюється, по суті відкидаючи героя з його проблемами, викреслюючи його з власного комунікативного середовища чи спільного суспільного простору.

---

⁴⁴ Там само. С. 551–552.

⁴⁵ Там само. С. 551.

III. Шекспірівський дискурс

«Шекспірівський Коріолан здатний викликати у реципієнта щире співчуття насамперед внаслідок того, що його внутрішній титанізм, оцінюваний інколи як брак людяності, вступає в активне протистояння з ницістю та нікчемністю того соціуму, в якому він перебуває. І плебс, і римські трибуни Сіціній Велут та Юній Брут, і вольски (Адріан, вартові, Тулл Авфідій) – усі вони значно поступаються Коріоланові як на особистісному рівні, так і у здатності на героїчний вчинок. Навіть сміливий і відважний полководець вольсків Тулл Авфідій виявляється дріб'язково заздрисним і не витримує випробування «мідними трубами»⁴⁶.

У сучасному українському контексті особливої значущості набуває розуміння логіки поведінки військового, який відмовляється від компромісів у тих питаннях, які для нього є пріоритетними і пов'язані з його розумінням цінностей та індивідуальними спогадами про біль втрат. У цьому він, до певної міри, є подібним до Кая Марція. Протагоніст Шекспіра «не може грати за чужими правилами, якщо вони суперечать його власним уявленням про особисту честь і благо Рима. Він не приховує власних поглядів, не бажає діяти на угоду оточенню»⁴⁷.

Не менш важливим для української арт-терапії може стати, на нашу думку, розуміння природи конфлікту шекспірівського Коріолана з суспільним оточенням, який зображений драматургом виразно і рельєфно. Якщо у Плутарха Кай Марцій – грубий воїн, який зневажає народ через власну зарозумілість і пиху, то у Шекспіра він наділений доволі розлогим переліком позитивних рис, які унеможливають однозначно негативну інтерпретацію його ставлення до народу.

Шекспір пропонує настільки переконливе портретне зображення римського плебсу, який з дивовижною легкістю змінює власне ставлення до героя і з ентузіазмом піддається маніпулятивним практиками з боку трибунів, що симпатії

---

⁴⁶ Торкут Н. Цит. вид. С. 187.

⁴⁷ Там само, С. 187.

реципієнта в конфліктній ситуації «герой – натовп» все ж таки на боці Коріолана. Сама ця ситуація дозволяє провести певні асоціативні паралелі з нашим сьогоденням: учасники бойових дій, які потрапляють у напівзабутий контекст мирного життя, дуже складно адаптуються до цих умов. Коли оточення не бажає не тільки прийняти цінності, сповідувані героєм, а навіть визнати їх існування (показовою в цьому плані є позиція окремих представників соціуму, які прагнуть самоствердження за рахунок приниження ветеранів чи артикуляції власної «інакшості» в стилі «ми не народжені для війни»), трагедія «Коріолан» здатна слугувати застереженням проти можливого суспільного конфлікту.

Дуже цікавим прикладом проєкції власної тіні, тобто неусвідомлених негативних рис на іншу особу, є розмова Сіцінії і Брута з Мененієм про Коріолана:

Мененій: *Чи має Марції якусь таку ваду, якої не маєте ви?*

Брут: *Йому не бракує жодної вади, він має всі.*

Сіціній: *Особливо тиху.*

Брут: *А хвальковитістю він перевищує всіх.*

Мененій: *Тоді це дивно. Чи ви знаєте, як вас ганьблять у місті люди, маю на увазі людей високого роду? Знаєте?*

Сіціній і Брут: *Як, за що нас ганьблять?*

Мененій: *Ви щойно говорили про гордоці... Я продовжу, але чи не будете ображатись?*

Сіціній і Брут: *Ні, ні, кажи.*

Мененій: *Невелика біда, якщо й образитесь. Адже через найменшу дрібницю у вас уривається терпець. Ну й зліться собі, якщо вам подобається. Отже, ви засуджуєте Марція за гордоці?*

Брут: *Не тільки ми.*

Мененій: *Знаю, ви самі мало на що здатні, але маєте багато помічників. Інакше ваші вчинки були б дуже нехитрі. Ваші розумові здібності занадто мізерні, щоб ви самотужки спромоглися на щось. Ви говорите про гордоці! О, якби ви могли глянути на себе збоку і гарно роздивитися свої доброчесні натуре. О, якби ви могли!*

Брут: *І що тоді?*

III. Шекспірівський дискурс

Мененій: *Що? Тоді б ви пізнали двох негодящих, зарозумілих, лютих, повсякчас ображених трибунів, іншими словами, дурнів, яких ще не бачив Рим!*⁴⁸.

«Проекція в своїх згубних формах несе небезпечне нерозуміння і величезні збитки міжособистісним стосункам. У тих випадках, коли спроектовані позиції серйозно спотворюють об'єкт або коли спроектований зміст складається зі заперечних і різко негативних частин власного «Я», виникають всілякі проблеми...»⁴⁹.

Саме це і підштовхне підступних трибунів Сіцінія та Брута на дискредитацію Коріолана, підбурення і бунт проти нього народу, суд над ним, і, як наслідок, вигнання героя з Риму, заради якого він ризикував життям.

Дискурс вигнання (індивідуального чи колективного) – це ще одна масштабна проблема до обговорення. Однак зупинимось лише на тих алузіях, які красномовні в українському контексті в часі новітньої російсько-української війни.

Пригадаймо події весни 2014 року, коли українську армію виганяло так зване місцеве населення з тепер уже окупованих територій, як жінки і діти зупиняли українські танки. Якими емблематичними постають з огляду на ці асоціативні паралелі слова перестороги Коріолана: «Постала непокора, що державу поруйнувала. ....». Суто психологічна матриця безпеки від ігнорування власної тіні (темного боку) контурно проглядається у зверненні Коріолана до сенаторів і трибунів. Він наголошує на тому, які руйнівні наслідки для людей і держави в цілому може мати те, що правителі Риму не бажають визнати власні негативні риси, тим самим наражаючи державу на небезпеку:

*Клянусь перед богами і людьми,
Що мовлю правду. Там, де є дві влади,
І перша в другій бачить справедливо
Нікчемство, її друга першу безпідставно
Разить; де розум, титул, родовитість –*

⁴⁸ Шекспір В. Цит. вид. С. 555–556..

⁴⁹ Мак-Вільямс Н. Цит. вид. С. 145.

*Ніщо без голосів юрби й підтримки
Тупої більшості, – там зневажають
Потреби істинні, там розлад повний.
Я вас молю явити ум, не наляк;
Вас, хто порядок більше, аніж зміни
В державі любить, хто прожити ладен"
Життя нехай коротше, та чесніше,
Хто сміливіше небезпечні ліки,
Ніж вірну смерть, прийме, вас я благаю –
Негайно вирвіть натовпу язик!
Хай він солодкого не лиже трійла!
Своїм приниженням ви справедливість
**Скалічите, позбавите державу
Тієї сили, цілісності й честі,
Що створюють добро, й порядкувати
В ній буде зло!»**⁵⁰.*

Коріолана судять, звинувачуючи у неповазі до народу, позбавляють посади консула: йому пригадують і поведінку під час хлібного бунту, і небажання оголити рани свої публічно. Брут і Сіціній добре знали його характер і поведінковий патерн. В емоційному аспекті люди з мазохістичною структурою особистості реагують не за логікою розуму, а за особливою емоційною логікою, тут превалює палітра таких емоційних реакцій, як гнів, образа, обурення. Саме цим вороги Коріолана і скористалися:

Брут до Еділа:

Йди!

Відразу

Збуди в нім лють, він звик перемагати;

Роздратувавшись, дійде до нестями,

Все, що на серці, викладе, не спиниш

Тоді його нічим, а саме цього

*Нам треба, щоб йому зламати карк»*⁵¹.

Серед захисних і адаптивних механізмів у такого типу людей домінують інтроекція, ідеалізація та емоційне відреагування назовні. Як зауважує Н. Мак-Вільямс,

⁵⁰ Шекспір В. Цит. вид. С. 580–581.

⁵¹ Там само. С. 594.

III. Шекспірівський дискурс

«моральні мазохісти також використовують моралізацію, щоб **впоратися зі своїми внутрішніми переживаннями**»⁵². Вони за словами авторки, більш активні і їхня поведінка відображає потребу щось зробити зі своїми почуттями, що протидіяло б стану деморалізації, пасивності та ізоляції.

У випадку Коріюлана – це відреагування назовні стану тривоги і тривалого очікування вироку, тому такий тип особистості сам вибирає собі покарання:

*Хай оголосять смерть мені, хай шкіру
Здеруть із мене, хай мені присудять
Вигнання, хай замкнуть мене в темницю
На смертний голод, все одно не буду
Благати милосердя в них! Своєї
Сміливості я не продам за блага,
Які вони дадуть, хай задля цього
Сказати мав би я лише «добридень!»⁵³*

Регуляція самооцінки в такого типу особистості відбувається за рахунок стійкої терплячості за поганого поводження з нею. За словами Н. Мак-Вільямс, «люди з морально-мазохістичною структурою особистості часто справляють враження претензійних і презирливих, екзальтованих у своєму стражданні й таких, які зневажають простих смертних, що не можуть терпіти горе з такою ж витонченістю»⁵⁴. І може скластися враження, що вони отримують задоволення від страждання, однак коректніше буде зазначити, що «у цьому вони знаходять компенсаторну основу для **підтримки власної самоповаги**»⁵⁵.

Тож проблема особистісного самовизначення, яка є однією із ключових проблем цієї шекспірівської трагедії, перманентно актуалізується в сучасному українському контексті: «Коріюлан вважає себе справжнім носієм істинних чеснот, що втілюються у концепті римськості (romanitas), і саме тому він старанно прагне зберігати власну ідентичність,

⁵² Мак-Вільямс Н. Цит. вид. С. 336.

⁵³ Шекспір В. Цит. вид. С. 597.

⁵⁴ Мак-Вільямс Н. Цит. вид. С. 344.

⁵⁵ Там само.

залишатися самим собою (справжнім римлянином) навіть у ситуації вигнання»⁵⁶:

*Про мене ви почуєте, але
Ніхто не скаже, що змінився Марцій,
Що іншим став!*⁵⁷

Як формується такий тип особистості?

Як пише Ненсі Мак-Вільямс, «Чимало батьків виконують свою роль лише функціонально, втім, вони можуть взаємодіяти, якщо їхній дитині завдано болю чи вона перебуває в небезпеці. Їхні діти в цілому відчують себе покинутими ... але знають, що якщо вони страждатимуть, то зможуть отримати трохи турботи»⁵⁸. Ось цитата Волумнії, матері Коріолана: *«Коли він був ще тендітним хлопчиком, єдиною дитиною мого лона, коли отроцькою вродою привертав до себе погляди, коли жодна мати не пустила б від себе й на годину свого сина, хоч би її благали всі королі світу, – я з радістю дозволяла йому йти на будь-яку небезпеку, де можна було здобути славу. Я знала, він створений для слави, що повинна будити й бентежити його душу, інакше він буде подібний лише до гарненької картини, якою прикрашають стіну. Я сама його послала на жорстоку війну, і він повернувся, гордо несучи голову, оповиту вінком з дубового листя»*⁵⁹.

Коріолана вигнано. Пристає він до вольсків, відтак з помсти йде з колишніми ворогами на Рим. Так. Це зрада. Але з яких мотивів? Адже зрозуміти – не означає виправдати. Як слушно наголошував свого часу шекспірознавець О. Анікст: «Шекспір не раз зображав акти зради. Скрізь вона була свідомою нищоті тих, хто її здійснював. Спонукальними мотивами були користоловство, самозахист, честолюбство. Тут ми маємо випадок зради через принцип, за переконанням. Коріолан не дрібний зрадник, не жалюгідний

⁵⁶ Торкут Н. Цит. вид. С. 183.

⁵⁷ Шекспір В. Цит. вид. С. 600.

⁵⁸ Мак-Вільямс Н. Цит. вид. С. 340.

⁵⁹ Шекспір В. Цит. вид. С. 539.

III. Шекспірівський дискурс

боягуз, навіть у своїй зраді він залишається по-своєму мужнім і величним»⁶⁰.

Місто охоплює страх руйнування. Вороги раптом схаменулися і готові вести перемовини про перемир'я. Ні вмовляння Комінія, вірного друга, ні прохання Мененія, який любив його як батько, не спроможні вплинути на Коріолана. Навіть матері та дружині він відповідає з гніву серця:

*Не говори мені,
Що я поводжусь не по-людськи, гніву
Мого не намагайся вгамувати
Чи тлумити мою жагу відомсти
Студеною розважливістю*⁶¹.

Значущою для сучасного українського контексту постає також і гендарна ситуація, змальована Шекспіром у «Коріолані». Вона, безперечно, заслуговує на те, щоб стати об'єктом самостійної наукової розвідки, важливої для психотерапії. Тут дозволимо собі окреслити її лише побіжно. Психологічна драма Коріолана як носія яскраво вираженого маскулінного начала бере свій початок у складних взаєминах із матір'ю. Як син, психологічно повністю залежний від думки матері про себе, він постійно прагне самоствердження через доведення власної мужності. Це ще один чинник, що штовхає Коріолана на військові подвиги і позбавляє його здатності до будь-яких компромісів. «Тож природно, що серед численних аргументів, до яких вдаються римляни, аби зупинити похід Коріолана на чолі війська вольсків, спрацьовують не апеляції до дружби, пам'яті або милосердя, а саме ті слова матері героя, які корелюють з його ідентичністю у різних її іпостасях – римлянина, сина і батька»⁶².

Втім, такий тип характеру, як Коріолан, воліє відмовитися від влади (завоювання Риму) заради любові. Любові, якої так неусвідомлено потребував передовсім від

---

⁶⁰ Аникст А. А. Творчество В. Шекспира. Москва : Художественная литература, 1963. С. 528.

⁶¹ Шекспір В. Цит. вид. С. 629.

⁶² Торкут Н. Цит. вид. С. 190.

матері, любові, яка його прирече врешті на смерть. Коло замикається.

Коріолан:

О мамо, мамо!

Що ти зробила? Небо відчинилось,

Боги зглядаються на небувалу

На світі сцену і сміються, мамо!

Ти здобула для Рима перемогу,

Але наклкала біду на сина,

Загрозу, мабуть, смертну! Та нехай!

Авфідію, оскільки я не можу

Як слід провадити війни цієї,

*Я підтишу негайно мир*⁶³.

Фінал трагічний. Рим врятовано. Вольски вбивають Коріолана і віддають честь «шляхетній цій людині». Очевидна розбіжність долі Риму і долі героя, який тривалий час доводив власну відданість ідеалам римськості, з одного боку, свідчить про трагічну напруженість фіналу п'єси, а з іншого, спонукає замислитися над тим, яким став і буде надалі той Рим, де римськість перестала бути чеснотою.

Тож бібліотерапія (читання з проєкцією на власну екзистенційну ситуацію) здатна сприяти вибудовуванню шляхів розв'язання надскладних життєвих колізій з урахуванням набутого в процесі рецепції корекційного досвіду (емоційного, психологічного, інтелектуального, соціального та ін.). А світова класика, в тому числі твори Вільяма Шекспіра, не тільки уможливує зниження психічної напруженості кожного з нас, але й відкриває широкі можливості подолання індивідуальних і колективних травм, демонструючи продуктивність міждисциплінарного альянсу філології і психології.

Список літератури:

Алексєєнко О. Коріолан. *Шекспір В. Зібрання творів у 6 т.* Київ : Дніпро, 1986. Т. 5. С. 681–686.

Аникст А. А. Творчество В. Шекспира. Москва : Художественная литература, 1963.

⁶³ Шекспір В. Цит. вид. С. 632.

III. Шекспірівський дискурс

Ассман А. Простори спогаду. Функції та трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2014.

Барг М. А. Шекспир и история. Москва : Наука, 1976.

Блондель Г. Медичний дискурс в «Зимовій казці» В. Шекспіра. *Ренесансні студії*. Запоріжжя, 2021. Вип. 33–34. С. 14–30.

Війна 2022: щоденники, есеї, поезія. Антологія. Львів : Видавництво Старого Лева; Варшава : «Нова Польща», 2022.

Костюк Б. Project W: як Вільям Шекспір українським ветеранам допомагає. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/veteranskyj-teatr/29701464.html>.

Мак-Вільямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / пер. с англ. Москва : Класс, 2007.

Торкут Н. Антропокреативний потенціал вигнання: уроки Шекспіра. *Ренесансні студії*. Запоріжжя, 2016. Вип. 25–26. С. 159–193.

Шекспір В. Кориолан / Переклад Д. Павличко. *Шекспір В. Зібрання творів у 6 т.* Київ : Дніпро, 1986. Т. 5. С. 527–641.

Black J. Elements of Tragedy.
URL: <https://students.cis.uab.edu/black790/Shakespeare%20Home.html>.

Boris E. Z. Shakespeare's English Kings, the People, and the Law: A Study in the Relationship between the Tudor Constitution and the English History Plays. Rutherford, New Jersey : Fairleigh Dickinson University Press, 1978.

Bruckner L., Brayton D. Ecocritical Shakespeare. Surrey : Ashgate Publishing : Routledge, 2011.

Coriat I. *The Hysteria of Lady Macbeth*. URL: <http://www.shakespeare-online.com/plays/macbeth/macbethsleepwalking.html>.

Cox M. Shakespeare as Prompter. The Amending Imagination and Therapeutic Process. Bristol : Jessica Kingsley Publishers, 1994.

Dale N. Shakespeare on the Brain.
URL: http://www2.warwick.ac.uk/knowledge/themes/05/shakespeare_brain/.

Egan G. Green Shakespeare From Ecopolitics to Ecocriticism. Milton Park, Abingdon-on-Thames : Routledge, 2006.

Erl A., Nünning A. Where literature and memory meet : towards a systematic approach to the concepts of memory used in cultural studies. *Literature, Literary history, and cultural memory* / ed. by Grabes H. Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2005. Vol. 21. P. 261–295.

Estok S. Theory from the Fringes : Animals, Ecocriticism, Shakespeare Mosaic. *An Interdisciplinary Critical Journal*. 2007. Vol. 40. No. 1. P. 61–78.

Hadfield A. Shakespeare and Renaissance Politics. Bloomsbury Academic, 2004.

Hartman G. Trauma within the Limits of Literature. *European Journal of English Studies*. 2003. No. 3. P. 257–274.

Hillman D. Shakespeare's Entrails: Belief, Scepticism and the Interior of the Body. Palgrave Macmillan; 2007.

Islam N. Critical analysis of the role of law in Shakespeare's 'The merchant of Venice'. *Trinity college law review online*. URL: <https://trinitycollegelawreview.org/wcontent/uploads/2016/04/Merchant-of-Venice-1.pdf>.

- Kish-Goodling D. M. Using The Merchant of Venice in teaching monetary economics. *Journal of Economic Education*. 1998. V. 29, 4. P. 330–339.
URL: <http://gustavofranco.com.br/uploads/files/using-the-merchant-of-venice.pdf>.
- Kohler J. Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz, 2. Auflage mit einem Bildnis des Verfassers. Berlin und Leipzig : Walther Rothschild, 1919.
- LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2001.
- Laub D., Podell D. Art and Trauma. *International Journal of Psychoanalysis*. 1995. Vol. 76. P. 991–1005.
- Lowe L. "Say I Play the Man I Am": Gender and Politics in "Coriolanus". *The Kenyon Review. New Series*. 1986. Vol. 8. No. 4 (Autumn). P. 86–95.
- Netzloff M. The Lead Casket: Capital, Mercantilism, and The Merchant of Venice. *Money and the Age of Shakespeare: Essays in New Economic Criticism. Early Modern Cultural Studies* / Ed. L. Woodbridge. New York : Palgrave Macmillan. 2003. P. 159–176.
- Nuttal A. D. Shakespeare the Thinker. New Haven, CT : Yale University Press, 2007.
- Pezzolo L. The Venetian Economy. *A Companion to Venetian History, 1400–1797* / Ed. E. R. Dursteler: Leiden, Boston : Brill, 2014. P. 255–289.
- Plummer Th. G. Diagnosing and Treating the Ophelia Syndrome. Provo, Utah : Brigham Young University, 1991.
- Politics Otherwise: Shakespeare As Social and Political Critique / Ed by L. Donskis, J. D. Mininger. Amsterdam & New York : Rodopi, 2012.
- Puga D. International trade and institutional change: medieval Venice's response to globalization. *The Quarterly Journal of Economics*. 2014, March. P. 753–821.
- Pugliatti P. Shakespeare the Historian, London : Macmillan, 1996.
- Reading Shakespeare has dramatic effect on human brain.
URL: <https://medicalxpress.com/news/2006-12-shakespeare-effect-human-brain.html>.
- Skura M. A. Shakespeare the Actor and the Purposes of Playing. Chicago and London : University of Chicago Press, 1993.
- Shakespeare and Character. Theory, History, Performance and Theatrical Persons. Houndmills : Palgrave Macmillan, 2009.
- Shakespeare and Emotions. Inheritances, Enactments, Legacies / ed. by R. S. White, Mark Houlahan, Katrina O'Loughlin. Basingstoke, Hants : Palgrave Macmillan, 2015.
- Shakespeare and the Law. A Conversation among Disciplines and Professions / Ed. by B. Cormack, M. C. Nussbaum, and R. Strier. University of Chicago Press, 2016.
- Shakespeare and War / Ed. by R. King, P. Franssen. Eastbourne : Palgrave Macmillan, 2008.
- Shakespeare as Political Thinker / Ed. Alvis John and Thomas G. West. Durham, North Carolina : Carolina Academic Press, 1981.
- Teasdale C. Art Therapy as a Shared Forensic Investigation. *Inscape*. 1997. Vol. 2. № 2. P. 32–40.
- Violence, Trauma, and Virtus in Shakespeare's Roman Poems and Plays: Transforming Ovid. New York : Palgrave Macmillan, 2015.

III. Шекспірівський дискурс

Ward C. B. The Value of Commerce in The Merchant of Venice. 2016.
URL: http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1278.

Zurcher A. Shakespeare and Law. London : Bloomsbury, 2010.

References:

- Aleksieienko O. Koriolan. *Shekspir V. Zibrannia tvoriv u 6 t.* Kyiv : Dnipro, 1986. T. 5. S. 681–686.
- Anikst A. A. Tvorchestvo V. Shekspira. Moskva : Hudozhestvennaya literatura, 1963.
- Assman A. Prostory spohadu. Funktsii ta transformatsii kulturnoi pamiaty. Kyiv : Nika-Tsentr, 2014.
- Barg M. A. Shekspir i istoriya. Moskva : Nauka, 1976.
- Blondel H. Medychnyi dyskurs v «Zymovii kaztsi» V. Shekspira. *Renesansni studii.* Zaporizhzhia, 2021. Vyp. 33–34. S. 14–30.
- Viina 2022: schodennyky, esei, poeziia. Antolohiia. Lviv : Vydavnytstvo Staroho Leva; Varshava : «Nova Polshcha», 2022.
- Kostiuk B. Project W: yak Viliam Shekspir ukrainskym veteranam dopomahaie. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/veteranskyj-teatr/29701464.html>.
- Mak-Vilyams N. Psihoanaliticheskaya diagnostika: Ponimanie struktury lichnosti v klinicheskoy protsesse / per. s ang. Moskva : Klass, 2007.
- Torkut N. Antropokreatyvnyi potentsial vyhnannia: uroky Shekspira. *Renesansni studii.* Zaporizhzhia, 2016. Vyp. 25–26. S. 159–193.
- Shekspir V. Koriolan / Pereklav D. Pavlychko. *Shekspir V. Zibrannia tvoriv u 6 t.* Kyiv : Dnipro, 1986. T. 5. S. 527–641.
- Black J. Elements of Tragedy.
URL: students.cis.uab.edu/black790/Shakespeare%20Home.html.
- Boris E. Z. Shakespeare's English Kings, the People, and the Law: A Study in the Relationship between the Tudor Constitution and the English History Plays. Rutherford, New Jersey : Fairleigh Dickinson University Press, 1978.
- Bruckner L., Brayton D. Ecocritical Shakespeare. Surrey : Ashgate Publishing : Routledge, 2011.
- Coriat I. *The Hysteria of Lady Macbeth.* URL: <http://www.shakespeare-online.com/plays/macbeth/macbethsleepwalking.html>.
- Cox M. Shakespeare as Prompter. The Amending Imagination and Therapeutic Process. Bristol : Jessica Kingsley Publishers, 1994.
- Dale N. Shakespeare on the Brain.
URL: http://www2.warwick.ac.uk/knowledge/themes/05/shakespeare_brain/.
- Egan G. Green Shakespeare From Ecopolitics to Ecocriticism. Milton Park, Abingdon-on-Thames : Routledge, 2006.
- Erl A., Nünning A. Where literature and memory meet : towards a systematic approach to the concepts of memory used in cultural studies. *Literature, Literary history, and cultural memory* / ed. by Grabes H. Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2005. Vol. 21. P. 261–295.
- Estok S. Theory from the Fringes : Animals, Ecocriticism, Shakespeare Mosaic. *An Interdisciplinary Critical Journal.* 2007. Vol. 40. No. 1. P. 61–78.
- Hadfield A. Shakespeare and Renaissance Politics. Bloomsbury Academic, 2004.

- Hartman G. Trauma within the Limits of Literature. *European Journal of English Studies*. 2003. No. 3. P. 257–274.
- Hillman D. Shakespeare's Entrails: Belief, Scepticism and the Interior of the Body. Palgrave Macmillan; 2007.
- Islam N. Critical analysis of the role of law in Shakespeare's 'The merchant of Venice'. *Trinity college law review online*. URL: <https://trinitycollegelawreview.org/wcontent/uploads/2016/04/Merchant-of-Venice-1.pdf>.
- Kish-Goodling D. M. Using The Merchant of Venice in teaching monetary economics. *Journal of Economic Education*. 1998. V. 29, 4. P. 330–339. URL: <http://gustavofranco.com.br/uploads/files/using-the-merchant-of-venice.pdf>.
- Kohler J. Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz, 2. Auflage mit einem Bildnis des Verfassers. Berlin und Leipzig : Walther Rothschild, 1919.
- LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2001.
- Laub D., Podell D. Art and Trauma. *International Journal of Psychoanalysis*. 1995. Vol. 76. P. 991–1005.
- Lowe L. "Say I Play the Man I Am": Gender and Politics in "Coriolanus". *The Kenyon Review. New Series*. 1986. Vol. 8. No. 4 (Autumn). P. 86–95.
- Netzloff M. The Lead Casket: Capital, Mercantilism, and The Merchant of Venice. *Money and the Age of Shakespeare: Essays in New Economic Criticism. Early Modern Cultural Studies* / Ed. L. Woodbridge. New York : Palgrave Macmillan. 2003. P. 159–176.
- Nuttal A. D. Shakespeare the Thinker. New Haven, CT : Yale University Press, 2007.
- Pezzolo L. The Venetian Economy. *A Companion to Venetian History, 1400–1797* / Ed. E. R. Dursteler: Leiden, Boston : Brill, 2014. P. 255–289.
- Plummer Th. G. Diagnosing and Treating the Ophelia Syndrome. Provo, Utah : Brigham Young University, 1991.
- Politics Otherwise: Shakespeare As Social and Political Critique / Ed by L. Donskis, J. D. Mininger. Amsterdam & New York : Rodopi, 2012.
- Puga D. International trade and institutional change: medieval Venice's response to globalization. *The Quarterly Journal of Economics*. 2014, March. P. 753–821.
- Pugliatti P. Shakespeare the Historian, London : Macmillan, 1996.
- Reading Shakespeare has dramatic effect on human brain. URL: <https://medicalxpress.com/news/2006-12-shakespeare-effect-human-brain.html>.
- Skura M. A. Shakespeare the Actor and the Purposes of Playing. Chicago and London : University of Chicago Press, 1993.
- Shakespeare and Character. Theory, History, Performance and Theatrical Persons. Houndmills : Palgrave Macmillan, 2009.
- Shakespeare and Emotions. Inheritances, Enactments, Legacies / ed. by R. S. White, Mark Houlahan, Katrina O'Loughlin. Basingstoke, Hants : Palgrave Macmillan, 2015.
- Shakespeare and the Law. A Conversation among Disciplines and Professions / Ed. by B. Cormack, M. C. Nussbaum, and R. Strier. University of Chicago Press, 2016.
- Shakespeare and War / Ed. by R. King, P. Franssen. Eastbourne : Palgrave Macmillan, 2008.

III. Шекспірівський дискурс

Shakespeare as Political Thinker / Ed. Alvis John and Thomas G. West.
Durham, North Carolina : Carolina Academic Press, 1981.

Teasdale C. Art Therapy as a Shared Forensic Investigation. *Inscape*. 1997.
Vol. 2. № 2. P. 32–40.

Violence, Trauma, and Virtus in Shakespeare's Roman Poems and Plays:
Transforming Ovid. New York : Palgrave Macmillan, 2015.

Ward C. B. The Value of Commerce in The Merchant of Venice. 2016.
URL: http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1278.

Zurcher A. Shakespeare and Law. London : Bloomsbury, 2010.